

ПРОФ. В. БІДНОВ.

К. В. ХАРЛАМПОВИЧ
(1870 - 1932).

ВИДАВНИЦТВО „ЕЛПІΣ“.
WARSZAWA (4), ZYGMUNTOWSA, 13.

ВАРШАВА.
Друкарня Синодальна.
1933.

ПРОФ. В. БІДНОВ.

К. В. ХАРЛАМПОВИЧ
(1870 - 1932).

ВИДАВНИЦТВО „ЕЛПІΣ“.
WARSZAWA (4), ZYGMUNTOWSA 13.

ВАРШАВА.
Друкарня Синодальна.
1933.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001005419314

BIBLIOTEKA
Państwowego Internatu
dla
STUDENTÓW TEologii PRAWOSŁAWNEJ
Uniwersytetu Warszawskiego

No. 1929

BIBLIOTEKA
BN
NARODOWA

II, 419, 378

54.2.

В першому томі „Трудов Інститута Славяноведєня Академии Наук“, що вийшов 1932 р. в Ленінграді (Стор. VI+534+XXIV), в розділі під заголовком: „Потери науки“, на стор. 425-ій читаємо: „В 1932 г. умер известный историк, б. член ВУАН, К. В. Харлампович...“. Такими словами починається коротенька некрологічна замітка, всього лише в 17 рядків (Стр. 425-426), про бувшого професора Казанського Університета і члена Української Академії Наук Костя Васильовича Харламповича. Особа небіжчика і його наукова діяльність настільки визначні, що мимоволі виникає бажання згадати покійного історика Церкви теплим словом глибокої пошани та сердечної вдячності.

I.

Академик Кость Васильович Харлампович народився 18 липня 1870 р. в сім'ї православного священника села Рогачі, Берестейського повіту бувшої Городненської губернії. Середню освіту дістав він у Вільні, в т. зв. Литовській Духовній Семинарії, а високу — в Петербурській Духовній Академії, яку закінчив в 1894 році кандидатом-магістрантом, се б то з правом одержати степєнь магістра богословія без нових устних іспитів, а тільки після захисту магістерської дисертації; 22 лютого 1895 р. його було призначено „преподавателем“ латинської мови в Казань до тамошньої Духовної Семинарії. Латинську мову він тут викладав до 29 грудня 1906 р., коли його було переміщено на церковну історію. Одночасно з педагогічною діяльністю наш академик провадив й інтенсивну наукову працю. Свою кандидатську дисертацію про „западно-русскія“ школи він переробив на дисертацію магістерську й в рукопису подав її до Петербурської

Духовної Академії. Рецензентами були професори Прот. П. Ф. Ніколаєвський і Пл. М. Жукович. На підставі їх прихильних рецензій, професорська рада Академії 11 червня 1897 р. ухвалила надрукувати цю працю під умовою, що автор зробить де-які поправки, згідно з вказівками проф. П. Николаєвського й під цензурою ректора Академії, а потім, після надрукування книги, вирішити питання про допущення її автора до магістерського колеквіума. Дисертація друковалася в Казані й на початку 1898 р. побачила вже світ; з'явилася вона під таким заголовком: „Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религиозное обученіе въ нихъ и заслуга ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и Церкви“. Зазначена праця настільки цінна, що за неї автор дістав дві премії — „Уваровську“ від Академії Наук (на підставі рецензії проф. Пл. Жуковича) й „Карповську“, від „Общества исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“ (на підставі рецензії проф. Ст. Голубева). И до цього часу вона не втратила своєї великої наукової вартости.

Магістерський диспут відбувся 10 січня 1899 р. Придбавши степень магістра богословія, К. В. Харлампович, одночасно з учителюванням в семінарії, стає приват-доцентом при кафедрі церковної історії на історично-філологічному факультеті Казанського Університета. 14 травня 1900 р. його затверджено приват-доцентом; 13-го вересня він прочитав вступну лекцію: „Къ вопросу о сущности русскаго раскола старообрядчества“. Тим він розпочав курс „історії русскаго раскола старообрядчества и единовѣрія“, який він читав на протязі осіннього семестру. В весняному семестрі того ж академічного року він читав „історію шкіл та духовної освіти в Росії до початку XVIII ст.“. В наступних роках він читав спеціальні курси з історії Російської Церкви.

Кафедру церковної історії в Казанському Університеті займав проф. Хв. О. Курганов (він же й професор Казанської Духовної Академії, де викладав загальну церковну історію). Це був солідний учений, знавець історії Греко-Византійської Церкви. Він вже відслужив призначений для університетського професора час і мав звільнити кафедру. В 1902 р. було оголошено конкурс на заміщення в близькому часі кафедри церковної історії. З бажанням одержати цю

катедру виступило чотири претенденти: бувший професор Казанської Академії І. Реверсов, преподаватель Воронежської Духовної Семинарії П. Нікольський, помічник інспектора Московської Духовної Академії А. І. Покровський і К. В. Харлампович. Всі вони були магістрами богослов'я й мали різні наукові праці. Для оцінки наукових праць зазначених претендентів й для вибору кандидата на вільну катедру, історично-філологічний факультет утворив (28 березня 1903 р.) комісію з професорів: Хв. Курганова, Н. Өирсова та І. Н. Смирнова. Перший з них, як старший, був головою комісії та власне й єдиним рецензентом поданих конкурентами праць, бо Н. Өирсов, професор російської історії, погодився з рецензіями Курганова, а Смирнов, з-за тяжкої хвороби, від якої він і вмер 15 травня 1904 р., не брав зовсім участі в цій комісії. Курганов поставився неприхильно до кандидатів, в тому числі й до К. В. Харламповича. Коли 16 квітня 1904 р. історично-філологічний факультет заслухав його, Курганова, доклад, то не погодився з ним. Особливо гостро виступав проти Курганова проф. Д. Корсаков; він заявляв, що рецензент не тримається „об'єктивного, строго-наукового й безстороннього погляду“ та вживає „докази й вирази, невідповідні до академічних рецензій“. Факультет доручив зазначеному проф. Д. Корсакову переглянути всі праці чотирьох претендентів разом з докладом і рецензіями проф. Хв. Курганова, й подати про них свою думку. В своєму докладі Д. Корсаков обороняє К. В. Харламповича від закидів з боку Курганова й з усіх чотирьох кандидатів гідним катедри визнав не кого іншого, як Харламповича. На підставі цього, факультет вибрав нашого академіка; але ж коли справа пішла до професорської ради цілого університету („совѣта“), то голосування дало негативні вислідки: за Харламповича подано було 22 голоси, проти нього — 30. Відкинуто було й усіх інших кандидатів, причому за А. І. Покровського було подано всього лише 4 голоси. Отже на цей раз Харлампович не здобув катедри. Пояснювати це треба тими взаємовідносинами між професорів високих шкіл, які втворилися в Росії, завдяки особливостям громадського життя. Питання про обсадження катедри церковної історії в Казанському Університеті настільки загострилося, що проф. Д. Корсаков, не сподіваючися під-

шукати відповідного кандидата шляхом нового конкурсу, заявляв на факультеті, що такого кандидата треба шукати шляхом рекомендації. Людиною, що могла б рекомендувати придатного кандидата, на думку Корсакова, був професор Харківського Університету Амф. Лебедев; до нього, як „до відомого спеціаліста по церковній історії“, слід би звернутися „з проханням вказати відомих учених для обсадження катедри“. Але проф. С. Шестаков таку пропозицію Корсакова визнав образливою для Казанського Університету, який серед професорів має спеціаліста, „наукова відомість якого (се б то Курганова) стоїть у всякому разі не нижче Харківського професора“. Очевидно, справа заміщення катедри церковної історії викликала якісь напади на Харламповича, бо в 1908 р. він випустив брошуру: „Pro domo sua, Казань, 1908“. На ту брошуру в „Ученихъ Запискахъ Казанскаго Университета“ (1908 р., октябрь, стр. 1-2) появилася відповідь К. Харламповичу з боку проф. В. Богородицького.

Завдяки таким взаємовідношенням поміж професурою університета, К. В. Харлампович ще на де-який час залишався приват-доцентом. Лише в 1909 році (25 серпня) його затверджено виконуючим обовязки екстраординарного професора. Після 1910 р. він провадить підготовчу роботу для виготовлення докторської дисертації. Для того він в літні місяці (як то було в 1911 р.) їздив у наукові командировки до Москви та Петербурга для праці в тамошних бібліотеках і архивах. В 1912 р. для тоїж цілі він добився командировки (а значить і звільнення від викладів в університеті) на цілий рік, се б то од 1 вересня 1912 р. до 1 вересня 1913 р. В зазначеному 1913 р. К. В. Харлампович почав друкувати свою докторську дисертацію й на протязі року видрукував 52 аркуші, а на початку 1914 р. вона вже була цілком закінчена. Підготовка й друк дисертації вимагали від автора стільки енергії й часу, що він не відвідував засідань професорської ради, й в протоколах останньої за 30-е листопада та 14 грудня 1913 р. зустрічаємо нотатки, що Харлампович не був присутним на засіданні з-за „усиленной“ або „приспіненої“ праці над докторською дисертацією. Зазначена дисертація має такий титул: „Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Т. I. Казань, 1914, III—XXIV+I—878+I—LXV стр.“ (in 8°). Дослідувач тут подає

докладні й ґрунтовні відомости про українські впливи на церковне та культурне життя Московщини від середини XVI ст. до часів Катарини II, се б то до 1762 р. Головну увагу звертав він на тих українців, що ширили ці впливи серед москалів. Докторська дисертація не вичерпувала питання у всій повноті. Це був лише перший том великої розвідки. Харлампович збирався продовжувати її й намітив собі план дальшої роботи. 31 січня 1914 р. він звернувся до факультетської ради професорів з прохання такого змісту: „Закінчивши друкування першого тому своєї праці: „Малоросійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь“, що присвячено виясненню особистого складу діячів українського походження на великоросійській ниві, хочу зібрати матеріал ще для другого тома, який буде охоплювати бібліографію учених та літературних робітників“. Для того необхідно працювати в бібліотеках Москви та Петербурга, а тому наш учений просить факультет дати йому наукову командировку від 15 червня до 1-го серпня 1914 р. Прохання Харламповича було задовольнено факультетом, а загальна університетська рада затвердила постанову факультета.

За перший том „Малоросійскаго вліянія на великорусскую церковную жизнь“ Харлампович дістав степень доктора церковної історії в Петербурській Духовній Академії й з серпня 1914 р. став ординарним професором Казанського Університету. Разом з тим за неї він одержав дві премії— „Карповську“ від „Общества истории и древностей Российских при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ“ й повну „Уваровскую“ нагороду від Академії Наук. Цей факт виразно свідчив про наукову вартість дисертації.

За час своєї служби в Казанському Університеті, акад. К. Харлампович, як видно з річних справоздань зазначеного Університету, читав різноманітні курси-загальні й спеціальні з церковної історії—загальної, російської (отже й з української), з історії славянських Церков. Одночасово з тим провадив широку науково-літературну діяльність, публікуючи численну кількість історичних документів, розвідок, заміток, рецензій. З часів свого студентства він цікавився переважно минулим України: стародавні її школи та освіта й взагалі культурне становище українського народу були улюбленими предметами його досліджень. Капітальні його праці, магі-

стерська й докторська дисертації, присвячені цим предметам. Життя в Казані, де Університет та Духовна Академія мали спеціальне завдання досліджувати минуле финсько-монгольського сходу Європи та Сибіру, примушували Харламповича цікавитися й місцевою історією, що висвітлювалася на підставі тутешніх рукописних матеріалів. Духовна школа, що в XVIII ст. була під сильним впливом київських учених та архиєреїв-українців, справа поширення христیانства серед народів сходу Європи та Сибіру (т. зв. „місія серед инородців“) й поодинокі діячі в цьому напрямі те-ж звертають на себе увагу нашого вченого. Він опублікував багато записок, листів, біографій цих діячів і ними збагатив історію державних, релігійно-культурних, громадських та національних відносин на європейському та азіатському сходах Росії. Серед такого рода праць Харламповича можна назвати збірники листувань Архимандрита Макарія Глухарьова, Іркутського Архиепископа Веніаміна († 1892 р.), біографічні нариси Св. Іннокентія Кульчицького, Архієп. Іркутського († 1731 р.), згаданого вище Макарія Глухарьова, Архимандрита Константина Борковського, Казанського Архиепископа Володимира Петрова († 1897 р.) та ин. Численні праці свої містив К. Харлампович в різних періодичних виданнях, як от „Кіевская Старина“, „Христіанское Чтеніє“, „Православный Собесѣдникъ“, „Богословскій Вѣстникъ“, „Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія“, „Чтенія въ Москов. Общест. исторіи и древностей“, „Церковный Вѣстникъ“, „Церковныя Вѣдомости“, різні „Епархіальныя Вѣдомости“ (Литовські, Волинські, Томські та ин.). Реєстр всіх праць Харламповича був би занадто довгим, коли б була можливість перелічити їх. Всі вони визначаються новизною, документальністю, багатством фактів, критичністю, об'єктивністю відношення до предмета дослідження та самостійністю твержень. Тому-то вони мають високу наукову вартість й на довший час не втратять свого значіння. Яскравим прикладом того служить його дисертація: „Западно-русскія православныя школы“... Тут зібрано і подано все, що можна було знайти в історичних матеріалах XVI та XVII ст. про кожду з наших шкіл. Всі, хто тільки писав про українські школи, повторюють те, що дає Харлампович. Недаром же згадана книжка зустріла таку високу оцінку з боку визначній-

ших знавців тої доби—проф. П. Жуковича, С. Голубєва, М. Грушевського, а сам академик і в російській, і в польській опінії вважався за найкращого знавця історії українського шкільництва.

Большевицький переворот в Росії поставив серйозні перешкоди інтенсивній науково-літературній діяльності Харламповича. З невідомих нам причин він мусив покинути Казанський Університет і саме місто Казань; спершу він спинився в Оренбурзі, а потім в Тургаї¹⁾. Само перебування в зазначених осередках не сприяло науковій праці Харламповича, а тяжкі матеріальні обставини большевицького життя для діячів науки ставили йому ще більші перешкоди. І все таки він не припинив своєї наукової праці. Про нього не забула Українська Академія Наук і 1920 р. зробила його своїм дійсним членом. Тому, що він жив по-за межами України, він був позаштатним академиком по предмету історії культурного руху та шкільництва на Україні XVI-XVIII вв.²⁾ Тепер він пише по-українському, й його праці бачимо на сторінках „Записок історично-філологічного Відділу“ Української Академії Наук та „України“. Тут він містив свої розвідки та рецензії. Хоч авторові їх довелося жити далеко від України та українського наукового огнища, а про те вони не позбавлені вартости й тих наукових рис, що належать працям Харламповича взагалі. З уривчастих відомостей в українській пресі видно, що К. Харлампович був серед членів Археографічної Комісії Академії Наук й „готовив до друку українські літературні пам'ятки XVIII в.“ („Україна“, 1925 р., кн. 3-я, стр. 176).

Про останні роки життя К. В. Харламповича в пресі нічого не зустрічаємо. З того, що „Труди Інститута Славянознавства“ говорять про нього „б. член ВУАН“, можна думати, що, підчас „чистки“ Української Академії Наук в 1930-31 рр., його було виключено з членів Академії. Зараз неможливо сказати, а ні коли саме вмер К. В. Харлампович, а ні в якому місці, бо згадана на початку некрологіч-

¹⁾ Звідомлення Акад. Наук за 1927 р., стр. 108.

²⁾ В звідомленню першого (історично-філологічного) Відділу за 1923 р. читаємо: „Акад. Харлампович К. по катедрі укр. церкви“ („Записки“, кн. IV, 296).

на замітка не вказує ні часу, ні місця його смерти... Лише одно можна сказати, що до самої смерти своєї наш академик не припиняв своєї наукової діяльності...

II.

Як зазначалося вище, скласти повний список праць акад. К. Харламповича, в теперішніх умовах, занадто тяжко. Вони розкидані по таких виданнях, що знайти їх просто неможливо (Напр., „Церковный Вѣстникъ“, „Литовскія Епарх. Вѣдомости“, Єпархіальні Відомости „Томскія“, „Извѣстія по Казанской Епархіи“). Мимоволі треба обмежитися далеко неповним індексом його праць й перелічити тільки де-які з них. Для більшої зручності науково-літературну спадщину К. Харламповича поділяємо на дві неоднакових що-до кількості назв групі. До першої зараховуємо публікації, писані російською мовою, а до другої—писані мовою українською. Кожна з груп, в свою чергу, розпадається на два розділи: а) матеріали, розвідки й замітки,—і б) рецензії на різні видання.

I. Праці, писані російською мовою.

а) Матеріали, розвідки, замітки.

1. „Острожская православная школа (историко-критическій очеркъ)“.—„Кіевская Старина“, 1897 р., май, 177-207, іюнь, 363-383.

Рецензія Ів. Франка — Львівські „Записки“, т. XXI, стр. 30-31.

2. „Къ исторіи западно-русскаго просвѣщенія. Виленская братская школа въ первые полвѣка ея существованія“.—„Литовскія Епархіальныя Вѣдомости“, 1897 р., №№ 16-22.

Рецензія „Ю. С.“—Львівські „Записки“, т. XXV, стр. 19.

3. „Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и Церкви“. Казань, 1898, XIII+524+L XII стр., in 8°.

Рецензії: а) Дві офіційні рецензії ще до надрукування книги: а) Проф. Протоіерея П. Θ. Николаевського в „Журналахъ Совѣта“ Петербур. Духов. Акад. за 1896-7 р., стр.

207-209; б) Проф. П. Н. Жуковича—*ibid.*, стр. 209-219 („Христ. Чтен.“, 1898 р., № 1, додаток).

б) Голубевъ Ст.—Московські „Чтенія“ 1906 р. кн. IV, стр. 5-20,

в) Франко Ів.—Львівські „Записки“, т. XL IV, стр. 16.

4. „Западно-русскія православныя братства и ихъ просвѣтительная дѣятельность въ концѣ XVI и началѣ XVII в.“ (Промова перед обороною магістерської дисертації).—„Христіанское Чтеніе“, 1899 р., ч. I, стр. 372-390.

5. „Іосифъ Курцевичъ, Архієпископъ Суздальскій, бывшій Епископъ Владимірскій и Брестскій (1621-1624)“.—„Волинскія Епархіальныя Вѣдомости“, 1900 р., №№ 13-15. Окрема відбитка—Почаевъ, 1900, 39 стр.

Рецензія „Ю. С.“—Львівські „Записки“, т. XLIII, стр. 10-11.

6. „Новая библиографическая находка — статья А. М. Курбскаго о силлогизмѣ“. — „Кіевская Старина“, 1900 р., № 8, 211-214.

7. „Къ вопросу о сущности русскаго раскола старообрядства“ (Вступна лекція в Казанському університеті 13 вересня 1900 р.).—„Ученыя Записки Казанскаго Университета“, 1900 р., № 12, 133-152.

Рецензія Х. Р. А—вичъ—„Историч. Вѣстникъ“, 1901 р., № 1, 345-347.

8. „Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ. Львовъ, 1902, 24 стр.“ (Відбитка з „Научнаго сборника Галицко-русской Матицы“, т. I, 109-133 стр.).

Рецензія М. Грушевського — Львівські „Записки“. т. XLVIII, стр. 5.

9. „Борьба школьныхъ вліяній въ до-Петровской Руси“.—„Кіевская Старина“, 1902 р., №№ 7-8, 1-76; № 9, 358-394; № 10, 34-61.—Окрема відбитка—Кієвъ, 1902, 130 стр.

10. „Матеріалы для исторіи Казанской Духовной Семинаріи въ XVIII в.“.—Додаток до 3-4 вв. „Извѣстій общества археологіи, исторіи и этнографіи“ за 1903 р. — Окрема відбитка—Казань, 1903, 214 стр.

11. „Къ исторіи поповой плѣши, или гуменца.“—„Кіевская Старина“, 1904 р. № 12, 139-140.

12. „Св. Иннокентій Иркутскій“. — „Правосл. Собесѣдникъ“, 1905 р., № 11, 513-530.

13. „Новое объ Архимандритѣ Макаріи Глухаревѣ“. — „Церк. Вѣдомости“, 1905 р., № 25.

14. „Учено-литературные труды Архимандрита Макарія Глухарева“. — „Христ. Чтеніе“, 1905 р., № 12, 780-803.

15. „Письма Архимандрита Макарія Глухарева, основателя Алтайской миссії, съ біографическимъ очеркомъ“. Казань, 1905.

16. „Архимандритѣ Макаріи Глухаревѣ (По поводу 75-лѣтія Алтайской миссії)“. — „Христ. Чтен.“, 1905 р., № 9, 295-315, № 10, 472-530; № 11, 644-675.

17. „Казанскія новокрещенскія школы (Къ исторіи христіанизаціи инородцевъ Казанской епархіи въ XVIII в.)“. — „Извѣстія Общества археологіи, исторіи и этнографіи“, т. XXI, в. кн. I.

18. „Pro domo sua. Казань, 1908“.

19. „Къ вопросу о началѣ христіанства въ Херсонесѣ Таврическомъ“. — „Христ. Чтеніе“, 1908 р., № 3, 479-494.

20. „Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Т. I.“ Сочиненіе, удостоенное Карповской преміи Общества исторіи и древностей Россійскихъ при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ и большой Уваровской награды Императорской Академіи Наукъ. Казань, 1914, III-XXIV+I-878+I-LXV стр. in 80.

21. „Ртищевская школа“. — „Богословскій Вѣстникъ“, 1913 р., май, 1-22.

22. „Письма Веніамина, Архіепископа Иркутскаго († 1892 г.), къ Казанскому Архіепископу Владиміру († 1897 г.), съ предисловіемъ и примѣчаніями К. В. Харламповича. Стр. 1-218“. — Московскі „Чтенія“, 1913 р., кн. IV.

23. „Казанская новокрещенская школа въ XVIII в.“. — „Православный Благовѣстникъ“, 1905 р.

24. „О христіанскомъ просвѣщеніи инородцевъ. Переписка Архіепископа Веніамина Иркутскаго съ Н. И. Ильминскимъ“. — „Православный Благовѣстникъ“, 1905.

25. „П. П. Масловъ и его переписка съ Н. И. Ильминскимъ“. — „Извѣстія Общества археологіи, исторіи и этнографіи“, 1908 р.

26. „Н. И. Ильминскій и Алтайская миссія“. — „Православный Собесѣдникъ“, 1905 р., № 2, 298-310; № 3, 480-490; № 4, 637-705; № 5, 243-275.

27. „Митрополитъ Московскій Платонъ и Казанская Духовная Семинарія“.—”Русскій Архивъ“, 1903 р., № 10.
28. „Архіепископъ Казанскій Владиміръ Петровъ, его жизнь и дѣятельность“.—„Христіанское Чтеніе“, 1908 р.
29. „Архимандритъ Константинъ Борковскій и его литературная дѣятельность“. — „Православный Собесѣдникъ“, 1909 р., № 11, 695-612.
30. „О миссіонерскихъ переводахъ на инородческіе языки. Казань, 1904“.
31. „Казанская Духовная Семинарія 1818-1842 г.г.“— „Правосл. Богослов. Энциклопедія“, т. VIII, 692-702.
32. „Казанская Духовная Академія 1842-1900 г.г.“—Ibid., VIII, 702-853.
33. „Первая публичная бібліотека въ Казани“, 1908.
34. „Похоронно-врачебная касса при Георгіевской церкви г. Казани (1810-1811). Къ исторіи казанской общественной взаимопомощи“. „Православ. Собесѣдникъ“, 1911 р., апрѣль, 866-876.
35. „Изъ лѣтописей томской церковной жизни Томской епархіи. Протоіерей Вакхъ Гурьевъ“. „Томскія Епархіальныя Вѣдомости“, 1906 р., №№ 5-16.
36. „Объ изученіи церковныхъ древностей Казанской епархіи“.—„Извѣстія Общества археологіи, исторіи и этнографіи“, т. XXV, вып. 5.
37. „Къ исторіи церковной взаимности на Востокъ въ XVIII вѣкѣ“. „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, 1910 р., № 9, 60-92 („Абиссинія—Александрія—Константинополь—Петербургъ—Римъ“).
38. „Еще о сношеніяхъ съ Абиссинією“. — „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, 1910 р., № 12, 358-375.
39. „Историко-критическіе очерки церквей въ Казани“. — „Извѣстія по Казанской епархіи“, 1911 р., №№ 6, 7, 9 и 16.
40. „Къ біографіи Веніамина, Архіепископа Иркутскаго“.—„Христ. Чтеніе“, 1906 р., июль, 132-154; августъ, 302-310; сентябрь, 442-459.
41. „Архіепископъ Иркутскій Веніаминъ и его проектъ положенія о послѣдователяхъ буддійской вѣры“. — „Православный Благовѣстникъ“, 1906 р., №№ 10 і 11.
42. „Извѣстія І. Гмелина о Казани и казанскихъ инородцахъ (1733 р.)“. Казань, 1904.

43. „Деиногенъ Крыжановскій (Изъ исторіи культурныхъ вліяній Западной Россіи на восточную въ XVII вѣкѣ)“. — „Сборникъ статей въ честь Д. М. Корсакова. Казань, 1913“.
44. „Зло-ли цифровая балльная система?“ — „Жур. Мин. Нар. Просв.“, 1916 р., декабрь, стр. 239-258.
45. „М. П. Петровскій (некрологъ)“. — „Учен. Записки Импер. Казанскаго Университета“, 1912 р., кн. VIII, 1-23.

б) Рецензії, писані російською мовою.

З довгої низки такого рода рецензій маємо можливість зазначити лише на такі видання.

1. „Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacyi zachodniej na Rusi. Napisał Aleksander Jabłonowski. Kraków, 1899-1900“. — „Кіевская Старина“, 1902 р., № 7-8, стр. 44-69.
2. „Описание документовъ и дѣлъ, хранящихся въ архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго Синода. Томъ XI (1731 г.), СПб., 1903, стр. 1-4+1324 столбца текста, приложений, указателей и таблицъ. Томъ XII (1732 г.), СПб., 1902, стр. I-IV+I—738+I-86“. — „Ученыя Записки Императ. Казанскаго Университета“, 1903 р., № 12, 1-16.
3. „В. Васильевскій и П. Никитинъ. Сказаніе о 42 аморійскихъ мученикахъ и церковная служба имъ“ („Записки Импер. Академіи Наукъ по историко-филологическому отдѣленію, т. VII, № 2, СПб, 1905“). — „Ученыя Записки Импер. Казан. Университета“, 1906 р., № 5-6, стр. 1-21.
4. „Греческій текстъ житія сорока двухъ аморійскихъ мучениковъ по рукописи Парижской Національной Библиотеки № 15,34, издалъ А. Васильевъ“ („Записки Импер. Академіи Наукъ по историко-филологическому отдѣленію, томъ III, № 3, СПб., 1898“). — „Сказаніе о 42 аморійскихъ мученикахъ и церковная служба имъ“ („Записки Импер. Акад. Наукъ..., т. VII, № 2...“). — „Христіанское Чтеніе“, 1905 р., № 4, 616-627.
5. „Марръ Н. Крещеніе армянъ, грузинъ, абхазцовъ и алановъ (арабская версія)“. — „Христ. Чтеніе“, 1908 р., № 1.
6. „В. В. Латышевъ. Житія Святыхъ Епископовъ Херсонскихъ. Исслѣдованія и тексты“. — „Учен. Записки Импер. Казанскаго Университета“, 1908 р., № 2, стр. 1-24.
7. „Къ исторіи русской книги. С. А. Бѣлокуровъ.

1882-1907 гг., Москва, 1908". — „Христ. Чтеніє“, 1908 р., № 10, 1421-1425.

8. „Православная Богословская Энциклопедія редакції журналу Странникъ“ (т. т. I-V подъ редакціей проф. А. Лопухина, т. т. VI-X—проф. Н. Глубоковскаго), СПб., 1900-1909. — „Учен. Записки Казанскаго Университета“, 1910 р., № 6-7, стр. 1-44.

9. „Фр. К. Функъ. Исторія Христіанской Церкви отъ временъ апостольскихъ до новѣйшихъ дней. Москва, 1911. Російський переклад під редакцією Проф. Гідулянова“. — „Учен. Записки Импер. Казанскаго Университета“, 1911 р., № 10, стр. 1-20.

10. „Описание архива Александрo-Невской Лавры. СПб., т. I, 1903 (1713-1716 гг.); т. II (1717-1719 годы)“. — „Православный Собесѣдникъ“, 1911 р., № 11, 684-1688.

11. „В. А. Бѣдновъ. Православная Церковь въ Польшѣ и Литвѣ (по Volumina Legum). Екатеринбургъ, 1908, стр. XVII+511“. — „Учен. Записки Импер. Казанскаго Университета“, 1912 р., № 3, стр. 1-17 (Рецензія писана з доручення Учебнаго Комитета при Св. Синоді. Рецензент визнає працю вартою повної Макарьївської премії).

12. „Галкинъ, А. Академія въ Москвѣ въ XVII ст. Москва, 1913, 97 стр.“ — „Христ. Чтен.“, 1913 р., № 11, 1379-1381.

II. Публікації в українській мові.

а) Розвідки та замітки.

1. „Листування запорозьських козаків із султаном“. — „Записки Историч.-Філологічного Відділу Української Академії Наук“, кн. IV, 1924 р., стр. 200-212 (стр. 100-210—розвідка, стр. 211-212—додатки).

2. „Платон Миколаєвич Жукович (біографічний нарис)“. — Тіж „Записки“, кн. VI, стр. 247-258.

3. „Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.)“. — Тіж-самі „Записки“, кн. XXIV, стр. 109-205.

4. „Малоросійська пісня 1791 року (вірші, присвячені кн. Потьомкинові, з збірника Молоствовця в Казані)“. — „Україна“, 1925 р., кн. 3, стр. 111.

5. „Становище українців і білорусів [в Польщі]“. — Червоний Шлях“, 1828 р., № 7.

6) Рецензії.

1. „Проф. В. Пічета. Гісторыя Беларусі, частка перша. Москва—Ленинград. 1924, стр. 3-134“. — „Україна“, 1925 р., кн. III, 160-162.
2. „Юбілейний збірник на пошану Дмитра Йвановича Багалія, з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятої його наукової діяльності. В Києві 1927“. — „Записки Історично-Філологіч. Відділу Української Академії Наук“, кн. XIX, стр. 278-286.
3. „Нові білоруські наукові видання“ (кілька рецензій). Ті-ж самі „Записки“, кн. XX, стр. 348-351.
4. „Працы Беларускаго Державнаго Университету у Менску, вв. 1, 2-3, 4-5, 6-7“. — „Україна“, 1936 р., кн. III, 159-151.
5. „К. Студинський. Александер Духнович і Галичина“ (Одбитка з „Наукового Збірника Просвіти“ в Ужгороді, 1924). — „Україна“, 1926 р., кн. IV, 170-171.
6. „О. Лотоцький. Церковний устав князя Володимира Великого“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 143, стр. 7-44). — „Україна“, 1926, № 1.
7. „Alojzy Wanczura. Szkolnictwo w starej Rusi. Z przedmową prof. D-ra Aleks. Brücknera. Lwów—Warszawa, Kraków, 1923, VI-IX+1-240 str.“ — „Україна“, 1926 р., кн. I, 139-144.
8. „Архівна справа. Книжка I, II-III й IV. Видання Укрцентрархіву. Харків, 1925-1927“. — „Україна“, 1928, кн. 6, 178-184.
9. „Записки Харківського Інституту Народньої Освіти ім. О. Н. Потебні. Том I, Харьків, 1926, 140“. — „Україна“, 1928 р., кн. 6, 176-177.
10. „Записки Дніпропетровського УНО. 1927, том I“. — „Україна“, 1928 р., кн. 6, 178-179.

Нарешті треба згадати ще одну працю в польській мові: „Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI-XVII st. Z niedrukowanego oryginału rosyjskiego przełożył i wstępem zaopatrzył Alojzy Wanczura, inspektor szkolny we Lwowie. Lwów. 1924, str. 47“. Це прилюдна лекція, яку К. Харлампович читав 15 грудня 1917 року в Казані, „w sali Związku Kobiet“, для польського громадянства, що, завдяки військовим подіям, було зібрано в Казані.